

УДК 37:314.3:314.145

*В.П. ДУМАНСЬКА,
Київський економічний університет
ім. Вадима Гетьмана*

ОСВІЧЕНІСТЬ ТА НАРОДЖУВАНІСТЬ: ВЗАЄМОДІЯ У СОЦІОДЕМОГРАФІЧНОМУ ПРОСТОРИ

Вступ. Демографічна криза в Україні активізує пошук відповіді на запитання: що потрібно та можливо зробити для усунення тривалих негативних тенденцій або хоча б послаблення їх соціально-економічних наслідків? Стрімке скорочення чисельності населення та істотна зміна демографічного балансу між поколіннями значно впливають на функціонування усього суспільства, його соціальних інститутів, політичної та економічної сфер. Однією з найактуальніших у сучасній демографічній ситуації є проблема надто низької народжуваності, що призводить до скорочення чисельності населення, його старіння, а також деформацій статеві-вікової структури.

Дані переписів населення та вибіркові демографічні обстеження підтверджують зростання освітнього рівня населення, зміни у шлюбно-сімейних процесах, що певним чином впливають на динаміку народжуваності. Ці тенденції є свідченням переходу України, вслід за Європою, до постіндустріального етапу розвитку суспільства, що проявляється у таких соціально-демографічних явищах, як зменшення рівня шлюбності, поширення нових форм шлюбних союзів, зниження показників дітності сімей, підвищення віку вступу до шлюбу, віку народження першої дитини тощо.

Аналіз публікацій. Освіченість як один з детермінантів процесів народжуваності науковці почали розглядати лише наприкінці ХХ століття. Теоретичне підґрунтя дослідженню проблеми взаємовпливу процесів народжуваності та формування і розподілу людського капіталу закладено у працях Г. Беккера. Вагомий внесок у дослідження цієї проблеми зробили О. Кравдал, Р. Райт, Х. Йош, П. Хінд, Ч. Бейкер. Російські вчені В. Лупандін та І. Белобородов ведуть активні дискусії стосовно пріоритетів кількості чи якості населення, тоді як Т. Малева, О. Синявська акцентують увагу на особливостях зміни показників дітності під впливом рівня освіти жінок. У вітчизняній науці, на наш погляд, недостатньо уваги приділяється цій проблемі, проте ряд дослідників, серед яких О. Грішнова, Е. Лібанова, І. Курило, В. Стешенко та ін. трактують освіченість населення як один з нетрадиційних, проте перспективних факторів поліпшення демографічної ситуації у якісному і кількісному вимірах.

Мета даної статті полягає у дослідженні напрямів впливу освіченості населення на показники народжуваності та дітності у контексті сучасних соціально-демографічних тенденцій.

Виклад основного матеріалу. У сучасному високорозвинутому суспільстві активізується роль інноваційних складових економічного розвитку, особливе місце серед яких займає формування та належна реалізація людського капіталу. Людський капітал традиційно визначають як запас здоров'я, здібностей, навичок та мотивацій, втілений у людині, що забезпечує продуктивну зайнятість. Формування та накопичення індивідуального людського капіталу розпочинається з народженням дитини і триває упродовж усього її життя. Сім'ю по праву можна вважати первинним інститутом відтворення людського капіталу, оскільки формування особистості, накопичення інтелектуальних, психологічних та фізіологічних здібностей людини закладається у сім'ї, а в подальшому лише розвивається та удосконалюється.

Провідний теоретик концепції людського капіталу Г. Беккер безпосередньо пов'язує процеси народжуваності та формування людського капіталу. У своїй праці «Трактат про сім'ю» він називає батьків «інвесторами», які шляхом народження дітей та інвестування у їх розвиток реалізують свої потреби та прагнуть отримати вигоду у майбутньому. Г. Беккер висунув гіпотезу, що зниження показників народжуваності є наслідком вибору батьків між кількістю дітей та їх якістю, тобто сім'я приймає рішення про народження певної кількості дітей залежно від того, який рівень освіти, виховання, медичного обслуговування батьки зможуть їм забезпечити [1]. Таким чином, зростання вартості базових соціальних послуг спричинятиме зниження народжуваності, проте у ході економічного зростання віддача від освіти збільшується, тобто стимулюється попит на «якісних» дітей, тоді як попит на їх кількість знижується. Зменшення кількості дітей у сім'ях суттєво впливає на демографічну ситуацію.

Для формування якісного людського капіталу дитини потрібно забезпечити не лише психологічний комфорт та її інтелектуальний розвиток, а й біологічні та фізіологічні потреби – харчування, одяг тощо. Згідно зі статистичним спостереженням «Соціальні індикатори рівня життя населення», сім'ї, до складу яких входять двоє і більше дітей, споживають значно менше основних продуктів харчування в розрахунку на одну особу, ніж сім'ї з однією дитиною [2, с. 151–152]. Формування та розвиток людського капіталу в сім'ї за таких умов зазнає певних обмежень – з одного боку, діти недоотримують благ для повноцінного розвитку, з іншого боку, батьки повинні обмежувати свій людський розвиток – відмовлятися від додаткового навчання, підвищення кваліфікації, оздоровлення. Отже, народження дітей можна розглядати як результат компромісу між прагненнями батьків отримати максимум можливостей для свого розвитку та потенційної майбутньої вигоди від інвестицій у людський капітал дитини. Усе це коригується соціально-економічною ситуацією.

Україна наближається до європейської демографічної моделі, тобто підвищення якості окремого індивіда є альтернативою кількісному збільшенню населення. Якісний бік демографічних процесів можна окреслити категоріями «якість населення» та «якість життя». У даному разі під «якістю населення» ми розуміємо сукупність базових характеристик населення – рівень здоров'я, освіти, культури, сюди також можна віднести рівень міграційної активності та етнічний склад. Термін «якість життя» вбирає в себе основні умови існування та розвитку людини, проте не слід ототожнювати це поняття з рівнем життя, що є лише одним з його проявів. Індекс людського розвитку, що розраховується ПРООН та визнається усією світовою спільнотою, на даний час є певним аналогом індексу якості життя.

Варто наголосити, що пріоритети «якості» стосовно «кількості» поділяють не всі науковці. Так, професор Лупандін В.М. у своїх дослідженнях дійшов висновків, що якісний потенціал сім'ї та її членів має яскраво виражену кількісну залежність, тобто життєздатність дитини залежить від порядку її народження [3]. У сім'ї з трьома чи чотирма дітьми, по-перше, кращі умови для розкриття генетичного потенціалу, по-друге, більші шанси виховати цілеспрямованих людей з активною життєвою позицією та почуттям відповідальності, по-третє – забезпечити теплі родинні стосунки – багатодітні сім'ї є значно міцнішими. Крім того, показники здоров'я у багатодітних матерів істотно кращі, ніж у тих, які народили лише одну чи дві дитини або обрали бездітний спосіб життя.

Директор російського інституту демографічних досліджень І.Белобородов стверджує, що хибною є думка, згідно з якою «...при переході більшості сімей до малодітної форми репродуктивної поведінки підвищується якісний потенціал окремої дитини, ... якість дитини в умовах масової малодітності страждає у першу чергу». Учений наголошує, що багатодітність є запорукою ефективної соціалізації, механізмом розвитку та збереження людського капіталу, тобто акцентуючи увагу на «...індивідуалізації якості, ми втрачаємо не лише природні умови успішної соціалізації дітей, а й якість усієї нації» [4].

У ході численних демографічних досліджень встановлено наявність впливу рівня освіти населення на основні демографічні тенденції. Як свідчить практика, зростання ступеня освіченості населення має принципово важливе значення для довгострокового демографічного переходу від високих показників народжуваності до низьких. Загалом наукові дослідження підтверджують взаємовплив освіти та основних демографічних складових, тобто не лише освіта накладає свій відбиток на демопроекти, а й останні відіграють важливу роль у формуванні та реалізації освітньої політики.

Найвагоміший вплив освіченості на народжуваність характерний для слаборозвинутих країн з високим рівнем гендерної диференціації. У даному випадку під освітою ми розуміємо початкову освіту, тобто елементарну грамотність (до чотирьох років навчання). Така освіта спроможна істотно знизити народжуваність, чого й намагаються досягти уряди таких країн. У високорозвинутих країнах побутує думка, що чим вищий рівень освіти, тим нижчі у жінки репродуктивні очікування, менша кількість дітей та більша частота бездітності – йдеться про свідому відмову від народження дитини не спричинену станом здоров'я.

Багатогранність впливу освіти на народжуваність конкретизують цілим рядом напрямів. Нами виділено чотири параметри, що мають найбільш суттєвий вплив на рівень народжуваності, серед яких: вік вступу в шлюб; вік народження первістка; тривалість дитородної активності; кількість дітей у сім'ї.

Єдиного глобального дослідження впливу освіти на народжуваність не вдалося відшукати. Науковці вивчають лише певні аспекти даної проблеми, тобто вплив освіти на вищезазначені демографічні складові народжуваності.

На основі досліджень Р. Барро та Дж. Лі, а також матеріалів World Population Prospects встановлено безпосередній зв'язок рівня освіти (тривалості навчання) та загального рівня народжуваності [5, с.12]. Величина коефіцієнта детермінації ($R^2 = 0,71$) свідчить про наявність прямого, доволі сильного зв'язку між зазначеними величинами. Тобто зі зростанням рівня освіти жінок спостерігається зменшення кількості дітей у сім'ях (рис.1.). Ця тенденція притаманна майже усім країнам світу. Дійсно, зниження показників народжуваності у країнах Європи, а також на пострадянському просторі пов'язане із зростанням рівня освіченості населення, зокрема жінок.

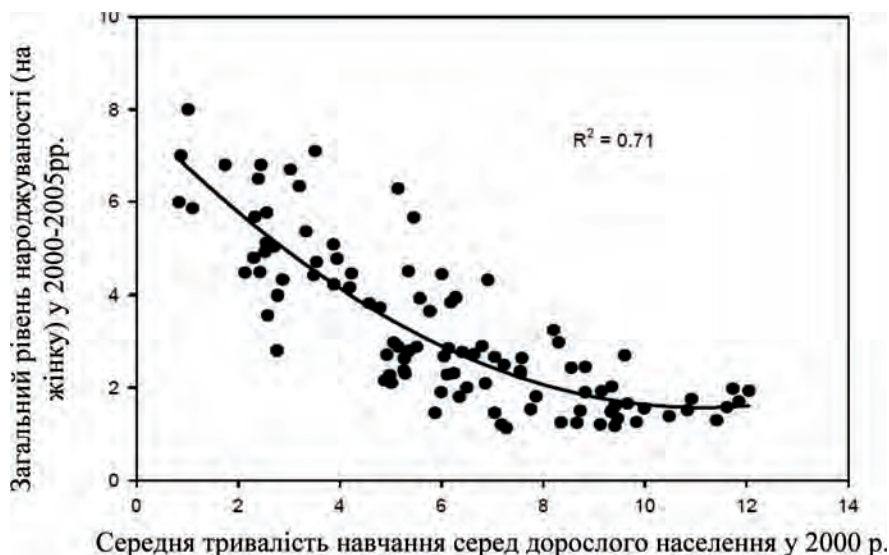


Рис. 1. Кореляційна залежність загального рівня народжуваності та тривалості навчання [5, с.3].

У праці Т. Малевої та О. Синявської, присвяченій дослідженню соціально-економічних факторів народжуваності в Росії, доволі глибоко проаналізовано вплив рівня освіти на даний демографічний процес. Ці науковці одні з перших на пострадянському просторі досліджували показники народжуваності та дітності крізь призму освіченості населення. Підсумками дослідження стали такі результати:

- серед жінок з неповною середньою освітою має місце висока народжуваність у віці до 20 років, а також швидке народження наступних дітей;
- для групи жінок з середньою та професійно-технічною освітою характерними є більш пізні перше народження та середні показники народжуваності у наступних вікових категоріях;
- вища освіта здебільшого є передумовою відкладення народження першої дитини, а також зниження показників народжуваності відносно середнього рівня для всіх вікових груп [6].

Автори на основі дослідження описали певний освітній парадокс – репродуктивні очікування жінок з вищою освітою суперечать принципам економічної теорії. На перший погляд, такі жінки інвестували значно більше у свій людський капітал, оплата їх праці також повинна бути вищою, отже, альтернативні витрати, пов'язані з народженням дитини, є вищими, ніж у інших освітніх груп. Саме тому за інших рівних умов слід було б очікувати меншого прагнення освічених жінок мати дитину. У процесі дослідження доведено, що бажання мати дитину є доволі сильним для усіх освітніх груп, проте для кожної з них воно реалізується у різному віці. Дане дослідження є лонгітудним, тому ще не встановлено, чи реалізуються ці очікування на практиці, чи ні.

Припускаємо, що аналогічні тенденції притаманні й для України, адже вихідні передумови є досить подібними: тривалий вплив адміністративно-командної системи, високий рівень освіченості населення, соціально-економічна криза 90-х років ХХ століття тощо.

У свою чергу, британські демографи на чолі з Р. Райтом стверджують, що освіта не має прямого впливу на демографічні процеси [7]. На їх думку, народження дитини для мешканки Британії є елементом її самореалізації та вияву репродуктивних бажань. Тут йдеться швидше про психологічний фактор – на реалізацію «дозрілого» психологічного наміру не впливають ні фінансові фактори, ані державна політика. Вважаємо, що таке абстрагування від матеріальних передумов є не зовсім виправданим, адже не всі жінки, приймаючи рішення про народження дитини, керуються лише внутрішніми переконаннями – зовнішні чинники також відіграють значну роль.

У своїх працях норвезький дослідник О. Кравдал відзначив позитивний вплив освіти на показники народжуваності. У ході дослідження високої плідності скандинавських жінок з вищою освітою встановлено, що високий рівень освіти негативно впливає на народження першої дитини, надзвичайно позитивно на народження другої та нейтрально щодо третього малюка [8, с. 209]. Таку ситуацію можна пояснити турботливою, активною соціальною та демографічною політикою, тобто народження дитини, завдяки системі соціальних гарантій та ліберальності законодавства, не впливає на фінансову стабільність сімей, а є передумовою досягнення ними гармонії.

Поряд із традиційними факторами впливу освіченості на показники народжуваності ми виділяємо й нові, специфічні. Шлюбні тенденції серед освічених людей свідчать про більш пізній вік вступу в шлюб, випробовування громадянським шлюбом, вищий рівень матеріального забезпечення сімей. Названі чинники можна вважати передумовами більш міцних шлюбів. А міцний шлюб, як відомо, сприяє підвищенню народжуваності, отже, з цієї точки зору освіченість виступає каталізатором процесів народжуваності у сім'ї. З іншого боку, щороку зростає частка дітей, матері яких не перебували в зареєстрованому шлюбі. Для прикладу, в Україні, у 1990 році цей показник становив 11,2%, проте у 2007 році він сягнув 21,4% від загальної кількості новонароджених [9, с. 338]. Ця тенденція не свідчить про зниження рівня моральності, вона лише підтверджує поступовий перехід до нових сімейних устоїв. Це можна також пояснити зростанням суспільної ролі жінки – вона стає успішною, фінансово незалежною, і сама в змозі виховати дитину. У цьому явищі не остання роль належить освіті, адже саме вона у сучасних умовах є запорукою професійного зростання та матеріального добробуту жінки.

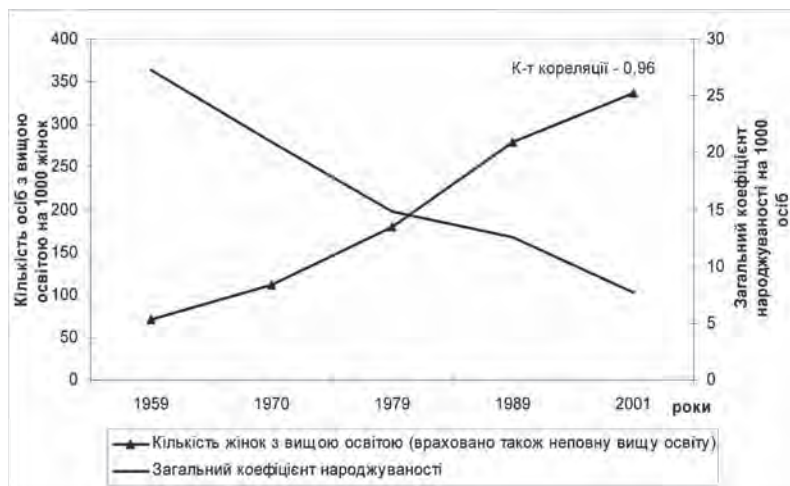
Народження дитини, в деяких випадках, розглядають як фінансовий ризик для сім'ї. Проте для високоосвічених батьків воно не є таким матеріальним стресом, як для сімей з низьким рівнем освіти. Висококваліфіковані спеціалісти цінуються на ринку праці, саме тому освіченій жінці простіше знайти роботу на неповний робочий день, або ж з гнучким графіком. Часткова зайнятість сприяє отриманню постійного доходу, і така сім'я з неможливим в змозі уникнути важкої фінансової скрути. В Україні це твердження справедливе для великих міст, адже у сільській місцевості набагато нижчі показники зайнятості та економічної активності. Показники народжуваності у сільській місцевості завжди були вищими, ніж у містах, однак протягом останніх років спостерігається їх поступове вирівнювання: так, у 2006 році загальний коефіцієнт народжуваності у міській місцевості становив 9,6, тоді як у сільській – 10,3 [9, с.337].

Звичайно, на показники народжуваності впливають освітні рівні обох батьків, проте вплив рівня освіти матері є безумовно вищим. Як результуючу змінну нами проаналізовано зростання кількості високоосвічених жінок в Україні за даними переписів населення. До категорії високоосвічених віднесено жінок з повною вищою освітою, незакінченою вищою освітою, а також з базовою вищою освітою (для перепису 2001р.). Залежною змінною є загальний коефіцієнт народжуваності (рис.2).

Шляхом розрахунку коефіцієнта кореляції встановлено, що між наведеними катего-

ріями існує сильний обернений зв'язок (коефіцієнт кореляції від'ємний і становить 0,96): зі зростанням у суспільстві кількості жінок з вищою освітою спостерігається зниження народжуваності, і, відповідно, — навпаки.

Вищенаведені розрахунки підтверджують наявність впливу рівня освіти жінок на показники народжуваності. Приблизно така ж залежність між цими величинами характерна для більшості країн «старої» Європи, а також Японії.

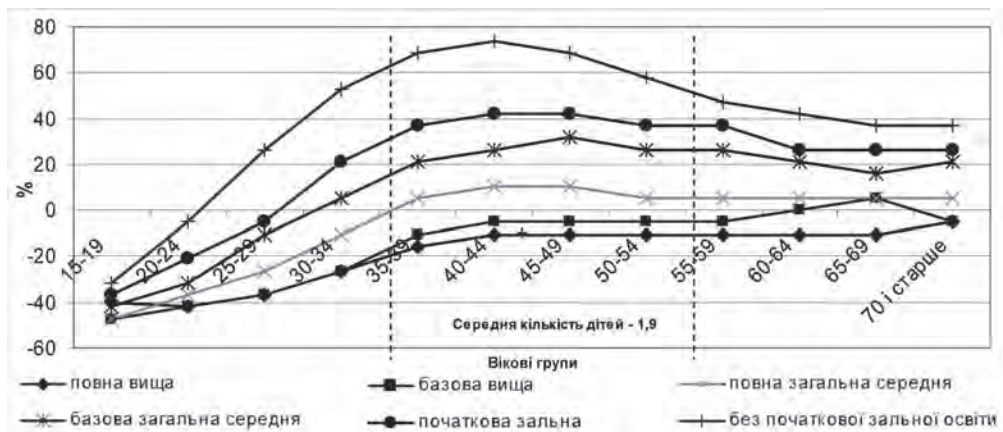


Сформовано за [9, с. 335; 2, с. 78].

Рис. 2. Динаміка частки жінок з вищою освітою та загального коефіцієнта народжуваності 1959–2001 рр.

На основі даних перепису населення 2001 року ми розрахували відсоткове відхилення показників дитності від середнього значення (1,9 дитини) для жінок різних вікових груп та освітніх рівнів (рис.3). З рисунка видно, що показники дитності певним чином залежать від освітнього рівня матері: чим вищим є рівень освіти жінки, тим нижче розміщена відповідна крива.

На графіку (рис.3) чітко виокремлюються три частини, на яких криві освітніх рівнів перебувають у відносній стабільності. Для старшого покоління жінок усіх освітніх рівнів, яким у 2001 році було більше 55 років, характерні стабільні показники дитності (криві практично паралельні, розміщені вище по осі ординат). У середньому жінки цієї вікової групи народили двоє дітей і більше, проте показники дитності для жінок з вищою освітою були дещо нижчими. У другій групі жінок, яким у 2001 році було 35–55 років, спостерігається вищий ступінь диференціації показників дитності за освітніми рівнями (криві, що позначають високі освітні рівні, поступово переміщуються нижче по осі ординат). Стосовно третьої групи жінок, яким на момент перепису не виповнилось 35 років, ще рано робити остаточні висновки, адже у цих жінок не використана потенційна можливість реалізувати свої репродуктивні очікування у недалекому майбутньому. Загалом, наведений графік ілюструє зміну дітородної активності поколінь: молоді жінки у XXI столітті народжують значно менше дітей, ніж їх матері та бабусі, причому зменшення кількості дітей характерне для жінок усіх рівнів освіченості.



Розраховано за [10, с.206].

Рис. 3. Відхилення показників реалізованої дітності від середнього значення серед жінок різних освітніх рівнів і різних поколінь за даними перепису населення 2001р.

Класифікація освітніх рівнів 2001 року є дещо застарілою, так як не відображає рівня професійно-технічної освіти, занадто деталізує рамки вищої та середньої освіти. За підсумками проведеного аналізу можна виділити такі тенденції:

1. Показники дітності серед жінок, які на момент перепису населення 2001 року перебували у віковому діапазоні від 15 до 25 років, для усіх освітніх груп є значно нижчими від середніх. Це є свідченням спаду дітородної активності жінок, що народились у 70-х роках, а також показником більш пізнього віку вступу до шлюбу. Разом з тим, варто враховувати, що дітородна активність молодих жінок ще не повністю реалізована.

2. Жінки з вищою освітою надають перевагу одnodітній сім'ї, рідше дводітній, саме тому графіки для цих освітніх рівнів практично на усій області визначення є від'ємними. Освічені жінки народжують в середньому на 20% менше дітей, ніж інші жінки відповідного віку.

3. Найбільш різкі відхилення від середнього показника дітності (до 80 %) притаманні жінкам середнього віку з мінімальною грамотністю, які на момент перепису перебували у віці 35–45 років, тобто ці жінки народили в середньому троє дітей, тоді як середній показник становив 1,9 дитини на одну жінку.

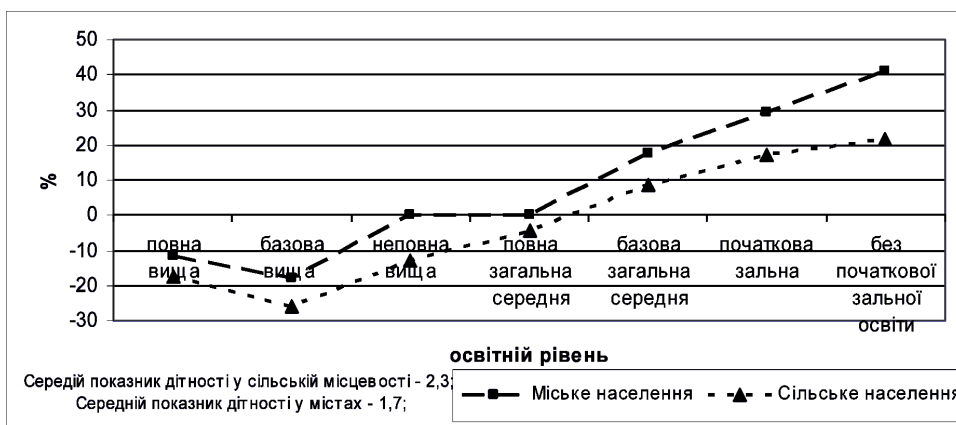
4. Для освітньої групи «повна загальна середня освіта» характерним є найменше відхилення від середніх показників дітності, тобто жінки з середньою освітою народжують здебільшого двох дітей, і ця тенденція зберігається протягом останнього півстоліття.

5. Наміри народити троє і більше дітей поступово стають не характерними для мешканок України.

Тенденції у народжуваності дещо різняться за місцем проживання сім'ї. Так, у сільській місцевості слабше вираженою є диференціація між кількістю дітей, яких народили жінки з низькими освітніми рівнями, тоді як більш помітним є критичний перехід від високих до низьких показників дітності серед матерів з вищою освітою. У містах, де показники доступності та якості освіти є значно вищими, більш вираженим є відхилення

від середніх показників дітності для жінок з середньою, початковою та без початкової освіти (рис. 4).

Як видно з рис. 4, жінки з базовою вищою освітою народжують дітей приблизно на 25% менше, тоді як найвищі показники дітності зафіксовано серед малоосвічених – майже на 40% вище середнього рівня. Базою для розрахунків є показник середньої кількості дітей, народжених однією жінкою у відповідній місцевості – для міського населення – 1,7 дитини, для сільського населення – 2,3.



Розраховано за [10, с. 207]

Рис. 4. Відсоткове відхилення показників дітності відносно середніх для відповідної місцевості серед жінок різних освітніх рівнів, що проживають у міській та сільській місцевості, за підсумками перепису населення 2001р.

Висновки. Демографічні тенденції в Україні, незважаючи на наближення до європейських, мають свої специфічні особливості. За підсумками проведеного кореляційного аналізу встановлено взаємозалежність між кількістю жінок з вищою освітою та загальним показником народжуваності, виявлено наявність вагомого впливу освітнього рівня жінок на показники дітності, освітнього рівня батьків на їх репродуктивні установки.

Вищенаведені міркування та результати аналізу основних демотенденцій підтверджують, що у процесах народжуваності повинна панувати гармонія – сім'я має мати можливість реалізувати свої репродуктивні наміри, а держава повинна забезпечити соціально-економічну сторону цих процесів з метою максимального розвитку людського потенціалу нації.

За умов стрімкого поширення освіти, особливо вищої, гостро відчувається брак даних, які містили б інформацію про взаємодію цієї соціальної складової та основних демографічних параметрів. Вплив рівня освіченості на демографічну ситуацію очевидний, проте за браком статистичних матеріалів важко визначити його міру, а також значення для розробки та реалізації соціально-демографічної політики. Для прикладу, видалення зі статистичного спостереження смертності показників рівня освіти суттєво звузило інформаційну базу для соціодемографічних досліджень. На наш погляд, необхідно більшу кількість показників регулярного статистичного моніторингу аналізувати в розрізі освітніх рівнів.

Перспективи майбутніх досліджень. Потребує подальшого дослідження механізм впливу освіченості на основні демографічні показники, адже у постіндустріальному суспільстві роль знань та освіти лише зростатиме, що безумовно визначатиме як принципи формування та нарощення людського капіталу, так і основні демографічні тенденції.

Джерела

1. *Becker G. A Treatise on the Family.* – Cambridge, 1981.
2. *Соціальні індикатори рівня життя населення/ Стат.збірник.* – К.: Комерсант, 2007. – 231с.
3. *Лупандин В.М.* Малодетным популяциям в XXI веке грозит кризис// <http://www.zovu.ru/biblio/data3.rar>
4. *Белобородов И.* Проблема демографии: качество или количество? Политика народонаселения: настоящее и будущее (Книга 2) / Ред. В. В. Елизаров, В. Н. Архангельский. – М.: МАКС Пресс, 2005. – С. 10–14.
5. *Народонаселение, окружающая среда и развитие// ООН, Нью-Йорк, 2003.* – 81с.
6. *Малева Т.М., Синявская О.В.* Социально-экономические факторы рождаемости в России: эмпирические измерения и вызовы социальной политике/SPERO – Социальная политика: Экспертиза, Рекомендации, Обзоры. – №5. – Осень-зима 2006. – http://spero.socpol.ru/docs/N5_2006-70_97.pdf
7. *Wright R.E., J.F. Ermisch, P.R.A. Hinde and H. Joshi* The third birth in Great Britain // *Journal of Biosocial Science* 20: 489–496.
8. *Kravdal O.* The High Fertility of College Educated Women in Norway: An Artefact of the Separate Modelling of Each Parity Transition/ *Demographic Research* – Vol. 5, Art. 6. – 2001. – P. 187–216 www.demographic-research.org/Volumes/Vol5/6/
9. *Статистичний щорічник України 2006/ Державний комітет статистики.* – К.: Комерсант, 2007. – 551с.
10. *Жінки і діти України (За підсумками перепису населення 2001р.)/Стат. Збірник, Державний комітет статистики* – К., 2004. – 289 с.

Аннотация. В статье исследованы основные направления влияния уровня образования населения на показатели рождаемости, определены демографические перспективы и угрозы для Украины.

Summary. In the article the author investigates the main ways of impact of educational level on the birth-rate, as well as determinates demographic perspectives and risks for Ukraine.

Стаття надійшла до редакції журналу 26.09.2008 р..